

DOI 10.26886/2520-7474.6(32)2018.3**UDK: 377:159****THE PROBLEM OF FORMING A SUBJECT AND SUBJECTIVITY OF
PROFESSIONALS****O. Kapinus, PhD of Pedagogical Sciences**Hetman Petro Sagaidachny National Academy of Ground Forces, Ukraine,
Lviv

The article is devoted to the analysis of the actual psychological and pedagogical problem of the subject and the subjectivity of specialists and their formation during studying in institutions of higher education. It is determined that the development of the subject potential of future officers of the Armed Forces of Ukraine during their training in higher military educational institutions is a leading factor in improving the system of military education, taking into account the tasks facing the Armed Forces of Ukraine at the present stage.

It is established that one of the main tasks of higher military education is the creation of conditions for mastering cadets - future officers of personal and professional sense, values, goals, content, ways and means of their development, first as subjects of educational activity, and then subjects of military- professional activity as officers of the Armed Forces of Ukraine.

A generalization of the views of scholars on the category "subject" and "subject" from the philosophical, psychological and pedagogical points of view is made.

Key words: subject, officer, educational process, higher military educational institution.

кандидат педагогічних наук, Капінус О. С. Проблема формування суб'єкта та суб'єктності фахівців/ Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Україна, Львів

Стаття присвячена аналізу актуальної психолого-педагогічної проблеми суб'єкта та суб'єктності фахівців та їх формування під час навчання в закладах вищої освіти. Визначено, що розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх офіцерів Збройних сил України під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах є провідним фактором покращення системи військової освіти з урахуванням завдань, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі.

Встановлено, що одним із визначальних завдань вищої військової освіти є створення умов опанування курсантами – майбутніми офіцерами особистісних та професійних сенсів, цінностей, цілей, змісту, способів та засобів свого розвитку спочатку як суб'єктів навчальної діяльності, а потім і суб'єктів військово-професійної діяльності як офіцерів Збройних сил України.

Здійснено узагальнення поглядів науковців на категорію «суб'єкт» та «суб'єктність» з філософської, психологічної та педагогічної точок зору.

Ключові слова: суб'єкт, офіцер, навчально-виховний процес, вищий військовий навчальний заклад.

Постановка проблеми. Розвиток системи освіти провідних країн світу на початку ХХІ століття відзначається методологічними, теоретичними та практичними пошуками сучасної освітньої парадигми, яка відповідала б ціннісним імперативам освіти. В сучасних умовах освіта стає провідною формою розвитку людини й суспільства. З огляду на актуальні в умовах сьогодення потреби українського суспільства у

безпеці, забезпеченні територіальної цілісності та недоторканості країни, особливої уваги набуває вирішення питання підвищення потенціалу Збройних сил України щодо протидії зовнішнім загрозам у війнній сфері.

У зв'язку з цим, усвідомлення значущості військово-професійної освіти дозволяє розглядати розвиток суб'єктного потенціалу майбутніх офіцерів Збройних сил України під час їх навчання у вищих військових навчальних закладах в якості провідного фактору покращення системи військової освіти. Завдання, які стоять перед Збройними силами України на сучасному етапі, підвищують вимоги як до офіцера, так і до системи військової освіти, що актуалізує проблему формування професійної суб'єктної активності майбутніх офіцерів – особливої інтегральної професійно важливої якості, що визначає їхні життєві та професійні перспективи як суб'єктів військово-професійної діяльності.

З метою всебічного розгляду проблеми формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України, необхідним вбачається, перш за все, уточнити поняття «суб'єкт» та «суб'єктність» стосовно курсанта вищого військового навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема суб'єкта та суб'єктності в науковому дискурсі досліджується в таких аспектах: історико-філософське розуміння суб'єкта (В. Лекторський, А. Лосєв, М. Мамардашвілі, К. Сергєєв, В. Соколов та ін.), загально філософські та соціально-філософські дослідження проблеми суб'єкта (В. Акулов, В. Барулін, С. Батенін, Г. Водолазов, К. Момджян та ін.); психологічні аспекти проблеми суб'єктності людини (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлинський, Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Петровський, С. Рубінштейн, В. Слободчиков та ін.).

В педагогіці суб'єктність досліджується як якісна ознака активних учасників навчального процесу (К. Абульханова-Славська, О. Волкова, В. Давидов, А. Осницький, В. Петровський, В. Слободчиков та ін.),

педагог та учень як суб'єкти в педагогічному діалозі (В. Горшкова, О. Дубасюк, В. Ягупов), методи та засоби формування суб'єктності (Г. Аксьонова, А. Бекирова та ін.), людина як суб'єкт – Я (В. Агапов, В. Ведіняпіна, О. Іващенко та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Специфічні особливості професії офіцера Збройних сил України обумовлюють необхідність його суб'єктного внеску в якісну зміну об'єкта діяльності, гнучкість мислення, поведінки, вираженість в ухваленні рішень, здатність усвідомлено брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності. Однак сформована система освіти майбутніх офіцерів Збройних сил України у вищих військових навчальних закладах, педагогічні вимоги та ставлення до курсантів з боку професорсько-викладацького складу та командирів підрозділів не в повній мірі відповідають цілям підготовки офіцера як особливої професійної групи.

Актуальність проблеми. Вимоги, що висуваються до сучасного офіцера Збройних сил України, провідною ціллю вищої військової освіти визначають формування курсантів — майбутніх офіцерів як суб'єктів навчальної та в перспективі військово-професійної діяльності. Формування суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України як інтегральної професійно важливої якості відбувається в процесі набуття військової освіти під час навчання у вищих військових навчальних закладах, безпосередньо пов'язується з навчальною та військово-професійною діяльністю, усвідомленням і сприйняттям її цілей і результатів, осмисленням сприйняттям притаманних потребам професії цінностей і засобів їх реалізації.

Мета статті. Теоретичний аналіз сутності та змісту наукових категорій «суб'єкт» та «суб'єктність» з філософської, психологічної та педагогічної точок зору.

Виклад основного матеріалу. В сучасному науковому дискурсі наявна ціла низка різноманітних підходів до визначення понять «суб'єкт» та «суб'єктність». Вперше поняття суб'єкт, яке традиційно вважається одним з провідних в історії філософської думки, знайшло своє відображення у філософсько-педагогічних поглядах мислителів Стародавньої Греції, Риму та Стародавнього Сходу.

Аналіз виникнення та розвитку цієї категорії, яка пріоритетно та у відповідності до історичної послідовності належить до філософських, вказує на достатню увагу науковців до причин її виникнення та актуалізації. На думку В. Татенка [1], першим ґрунтовний аналіз історії походження дефініції «суб'єкт» був проведений М. Хайдеггером, який зазначав, що у стародавніх греків для позначення існуючого як присутнього, як того, що лежить перед нами, існував термін «субстанція», який співвідносився із предметом. Подальший розвиток термін «суб'єкт» набуває у роботах мислителів Стародавнього Риму.

Родоначальником близького до сучасного розуміння поняття суб'єкт в філософії був Р. Декарт, який розглядав його зміст з дуалістичних позицій як складне явище, що складається з душі і тіла, при чому душа (мислення, свідомість) здійснює функції пізнання об'єкта, який протиставлений суб'єкту не в сенсі їх протиріччя один одного, а «тільки як дві крайні сторони пізнавального відношення, одним з яких виступає душа, Я, мислення» [2, с. 83].

Розвиток поглядів, близьких до ідей суб'єктного підходу, набув в німецькій класичній філософії (Г. Гегель, І. Кант, І. Г. Фіхте, Л. Фейєрбах). Відповідно до теорії пізнання І. Канта суб'єкт являє собою певну пасивну істоту, що лише сприймає світ і отримує ззовні здатність його пізнання. Поряд з тим, суб'єкт в трактуванні І. Канта виявляється автономним, активно діючим початком і законодавцем своєї теоретичної і практичної діяльності.

Зазначені філософські течії, попри відмінності, на думку В. Татенка мають точки дотику, науковець наступним чином: це, по-перше, пріоритет колективного, громадського, соборного; по-друге, близькість позицій у вирішенні питання про критерії пізнання світу: «в одному випадку це – практика, а в іншому - життєвий досвід безпосереднього переживання людиною свого буття, з якого ніяк не можна виключати практику і навпаки» [1, с. 87].

Таким чином, узагальнюючи філософські погляди на категорію суб'єкта, констатуємо, що у філософії ідея суб'єкта – це і ідея про постійний рух, перетворення, саморозвиток суб'єктності. Філософські ідеї послужили важливими відправними точками для вивчення дефініцій «суб'єкт» та «суб'єктність» в психології та педагогіці.

На думку Р. Немова, суб'єкт в психології представлений трьома складовими: 1) людина як суб'єкт діяльності, що виявляє активність по відношенню до навколишнього світу (об'єкту його діяльності); 2) людина як суб'єкт впливу на іншу людину, що розглядається як об'єкт впливу; 3) суб'єктивне (внутрішній світ людини) в протилежність об'єктивного (зовнішнього світу) [3, с. 244].

Розвиваючи філософські теорії, у психології категорія суб'єкта вперше використовується Д. Узнадзе в контексті теорії установки. Суб'єкт у концепції Д. Узнадзе може бути охарактеризований як цілісний, майже тотожний особистості. Однією із головних характеристик суб'єкта автор виділяє цілісність, яку він пов'язував із установкою. Установка, згідно Д. Узнадзе, – це «стан суб'єкта, модус його існування» [4, с. 279].

Становлення «суб'єкта» як психологічної категорії відбувається після сформульованих С. Рубінштейном основних методологічних принципів суб'єктно-діяльнісного підходу. Аналіз вивчення суб'єктної природи людини спирається на постулат про єдність свідомості і

діяльності, оскільки саме суб'єкт здійснює зв'язок свідомості та діяльності. Розглядаючи діяльність як прояв суб'єкта, С. Рубінштейн стверджує, що саме суб'єкт в процесі життєдіяльності з урахуванням конкретних обставин виробляє спосіб з'єднання своїх бажань, мотивів зі здібностями у відповідності зі своїм характером [5, 6]. Таким чином, суб'єкт розглядається науковцем як джерело причинності буття, оскільки саме він, завдяки внутрішнім психічним умовам, визначає і спрямовує свою діяльність у реальному житті.

Проведений А. Брушлинським аналіз проблеми суб'єкта дозволяє дійти висновку, що індивід стає суб'єктом в процесі нескінченного різноманіття взаємозв'язків між людиною і суспільством. Соціальність не зводиться до впливу оточення на індивіда. Необхідним є врахування не тільки впливу суспільства на індивіда, але і індивіда на суспільство, членом якого він завжди є. Суб'єкт – це не психіка людини, а людина, що володіє психікою, не ті чи інші психічні властивості, види активності і т.д., а сама людина – та, що діє, спілкується і т.д. Наприклад, мислення не є функцією мови, системи знаків і т.д., воно є однією із якостей саме суб'єкта, що використовує мову та знаки в ході пізнавальної діяльності. Під час мислення людина безперервно взаємодіє не зі знаками, словами, поняттями, сенсами, значеннями як такими, а саме з об'єктом, зміст якого виражається у словах, поняттях, знаках і т.д. Це теоретична діяльність, що завжди єдина з практичною, а не знакова і не мовна. Знакова діяльність була б можлива лише у комп'ютера, оскільки він оперує знаками, але він не є суб'єктом і тому його функціонування не є діяльність [7].

Суб'єкт Б. Анан'єв розглядає як певний етап розвитку людини, пов'язаний з формуванням психічних властивостей в процесі діяльності, а певні властивості індивіда та особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності, утворюють структуру людини як

суб'єкта конкретної діяльності. Поняття «діяльність», яке є визначальним у роботах Б. Ананьєва, науковець визначає як «форму існування суб'єкта» [8, с. 240]. Але поряд із діяльністю існують суспільні відношення, які до неї не зводяться. Саме цим викликана головна відмінність суб'єкта діяльності від особистості: суб'єкт «характеризується через сукупність діяльностей і міру їх продуктивності», а особистість – «через сукупність суспільних відношень і обумовленою ними позицією в суспільстві» [8, с. 247].

Подальший етап розвитку суб'єктної парадигми в психології пов'язаний із науковим доробком К. Абульханової-Славської. Розвиваючи ідеї С. Рубінштейна, автор обґрунтовує об'єктивність психічного, акцентуючи увагу на положенні про те, що саме індивід повинен розглядатися в якості суб'єкта психічної діяльності [2, с. 186].

Суб'єктом, на думку К. Абульханової-Славської, є особистість з її здатністю і потребою йти назустріч проблемам, породженими принциповими протиріччями особистості і суспільства, і вирішувати їх, що і робить особистість суб'єктом. Категорію «суб'єкт» автор визначає як «... здатність бути причиною перетворення дійсності» [9, с. 4–5].

Актуальним з точки зору подальшого розвитку дефініції «суб'єкт» є аналіз напрацювань В. Татенка, який запропонував концепцію суб'єктної психології, що є близькою до напрямків розвитку поглядів школи С. Рубінштейна. В трактуванні В. Татенка, суб'єкт — це «... істота, яка самоінтегрується по «висхідній» навколо своєї сутності, самотійно, вільно і творчо здійснює свою життєдіяльність і розвивається в цій якості протягом усього життя у формі особистості, індивідуальності як специфічно людських утворень» [1, с. 185].

Д. Леонтьєв, акцентуючи увагу на функціональній сутності суб'єкту, зазначає, що суб'єкт немає субстанціональної природи, а є

функціональним утворенням [10]. На думку автора, коректне використання поняття «суб'єкт» обов'язково передбачає граматичний додаток «суб'єкт чого», тому що він визначає позицію людини у певному відношенні, в якому обов'язково присутній об'єкт. Людина в якості суб'єкта виступає не інакше як будучи включеною в конкретну діяльність і в різних видах діяльності будуть розкриватися різні сторони і властивості людини як суб'єкта. Функціональний термін «суб'єкт» цим відрізняється від таких термінів, як «індивід», «особистість», «індивідуальність», і не може мислитися інакше як суб'єкт діяльності чи іншого активного ставлення.

На думку Д. Леонтьєва, справжньою психологічною проблемою виступає не стільки проблема суб'єкта, скільки проблема суб'єктності «як мінливої в часі актуальної міри активного впливу на зовнішні і внутрішні процеси» [10, с. 147].

В. Татенко, розробляючи континуально-генетичну концепцію суб'єкта, визначає суб'єкт як реально існуюче утворення на всьому протязі розвитку людини. Він вказує, що необхідно говорити не про виникнення суб'єктності в якомусь віці, а про генетичні рівні і етапи суб'єктності. На кожному етапі онтогенезу індивід виступає як цілісний суб'єкт психічної активності певного рівня розвитку (спочатку несвідомого, а потім все більш усвідомленого). Суб'єкт завжди знаходиться в стані саморозвитку, самовдосконалення. Автор виділяє інтуїції суб'єктного ядра – рушійні сили розвитку людини як суб'єкта з притаманними їм механізмами психічної активності і домінуючими психічними функціями (наприклад, для новонародженого – увага, для дітей раннього віку – пам'ять, для підлітків – мова) [1].

Узагальнюючи наявність підходів науковців до розуміння суб'єкта, що різняться, в нашому дослідженні ми будемо виходити з наступних положень:

1. У наявному науковому психолого-педагогічному дискурсі суб'єкт визначається як людина на вищому рівні активності, цілісності, інтегративності, автономності, що здатна до самостійного визначення способу самоорганізації та саморегуляції. Реалізує суб'єкт три ключові функції: когнітивну (розуміння), комунікативну (забезпечення суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин взаємодії), регулятивну (контроль поведінки). Збереження і розвиток суб'єктності забезпечується поєднанням когнітивних та мотиваційно-особистісних ресурсів, яке є винятково індивідуальним.

2. Суб'єкт передбачає сприйняття себе у світі та усвідомлення його багато вимірності, ціннісних протиставлень і обмежень, самовизначення в ньому та слідування власному вибору.

3. Суб'єктність як атрибут суб'єкта виявляється в здатності останнього бути причиною власної активності, що має прояв у самосвідомості, самопізнанні, самовідношенні, які спираються на рефлексивну позицію і оцінку своїх здібностей життєдіяльності та передбачають постійний саморозвиток і примноження своїх можливостей в умовах, що змінюються. Іншим проявом суб'єктності є притаманна здатність визначати сенси, цілі, ставити і вирішувати завдання активної адаптації, вибудовувати і творчо породжувати відповідно до цього нові адаптивні стратегії поведінки.

4. Суб'єкт проявляється найбільш яскраво в ситуаціях виклику його здатності бути причиною власної активності, адекватно сприймати реальність та транслювати її у своїй поведінці та діяльності, в першу чергу у важких ситуаціях і ситуаціях, пов'язаних з прагненнями до досягнень, де вимоги до системи потенційних можливостей і здібностей людини є найбільш високими.

Відносно курсанта – майбутнього офіцера категорію «суб'єкт» ми використовуємо у її значенні як носія предметної та практичної

активності, пізнання, здатного здійснювати зміни як в собі, так і в інших. Суб'єкт (майбутній офіцер) – це особистість, що самостверджується, самореалізується в навчально-виховному процесі вищого військового навчального закладу, має здатність до ефективної саморегуляції своєї діяльності та вчинків.

Співвідносячи та аналізуючи поняття «суб'єкт» і «суб'єктність» та їх значення у контексті нашої роботи, слід відмітити, що далеко не всі дослідники одностайні в розумінні цих понять, а диференціація понять «суб'єкт» і «суб'єктність» пов'язана з відмінністю поглядів на їх детермінованість. Зокрема, суб'єкт діяльності виявляється у зовнішньо визначених умовах та зовнішньо контрольований, суб'єктність має внутрішню причинність.

У баченні О. Волкової суб'єктність представлено через категорію «відношення», що передбачає відношення до себе як діяча [11, с. 5].

Н. Александрова, досліджуючи особливості суб'єктності на пізніх етапах онтогенезу, центральним поняттям визначає «суб'єкт життєдіяльності». На її думку, необхідною ознакою суб'єкта життєдіяльності є здатність ставити й вирішувати завдання активної адаптації до умов життя й здатність самовдосконалюватися в процесі цієї адаптації, а суб'єктність є особистісною властивістю й визначається «характеристиками її самосвідомості: переживаннями ідентичності, схоронністю функцій контролю, стійкістю й варіативністю Я-образа, рівнем самоприйняття, інтернальним типом локалізації контролю» [12, с. 17].

Здійснена О. Осницьким спроба операційного обґрунтування терміну «суб'єктність» у рамках дослідження організації людиною власної активності дозволили науковцю визначити суб'єктність як здатність до прояву суб'єктної активності, здатність проектувати, ініціювати, реалізовувати й регулювати активність. «В основі

суб'єктності лежить система свідомої регуляції людиною своєї активності: її здатності ініціювати, організовувати, а потім і реалізовувати задумане» [13, с. 316].

О. Конопкін, досліджуючи проблему критеріїв суб'єктності, зазначає, що базовою сутнісною ознакою людини як суб'єкта свого буття є її здатність до цілеспрямованої активності, її ініціації, побудови й управління. Саме здатність до свідомої саморегуляції й психологічним критерієм людини як суб'єкта, – стверджує автор [14].

Узагальнення наявних в філософії, психології та педагогіці поглядів на питання суб'єктності дозволяє виокремити наступні підходи до сучасного розуміння поняття «суб'єктність»:

– суб'єктність – це вища форма регуляції поведінки людини як соціальної істоти, активний прояв її здібностей та діяльнісного відношення до навколишньої дійсності, котра виступає для неї в якості об'єкту прагнень до перетворення (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, В. Петровський, А. Осницький та ін.);

– суб'єктність – це якість особистості, основу якої складає ставлення людини до себе як до діяча, джерела продуктивної діяльності, що відображає розуміння власної здатності створювати значимі перетворення в навколишньому світі, речах, інших людях, самому собі (О. Волкова, С. Дерябо та ін.);

– суб'єктність як центральне утворення суб'єктивності людини, як додавання до процесу пізнання та діяльності конкретної людини суб'єктивного (на відміну від об'єктивного) відображення її індивідуальних особливостей під час вирішення проблем, в проектуванні, побудові та реалізації активності щодо перетворення дійсності, а також в інтерпретації результатів діяльності (Е. Ісаєв, В. Слободчиков та ін.);

– суб'єктність як спосіб та важлива передумова особистісно-професійного розвитку людини, високий рівень якого співвідноситься з позитивною Я-концепцією особистості, професійною зрілістю, відповідальним ставленням до діяльності та її результатів, активністю самореалізації у професії (І. Сиромятников, В. Ягупов та ін.);

– суб'єктність як інтегральна якість особистості, яка розвивається та реалізується в просторі професійної діяльності за рахунок внутрішньо детермінованої конструктивно-перетворюючої активності (А. Деркач, В. Ченгаєв та ін.).

Висновок. Таким чином, здійснивши аналіз наукових праць ми визначили, що головна ознака суб'єктності полягає в усвідомленні себе джерелом та початком дії та діяльності, готовності людини виходити за межі власного буття, ухвалювати творчі рішення у нетипових життєвих ситуаціях, співробітництві та відкритості до нового досвіду, варіативності у виборі стратегій поведінки, здатності передбачати наслідки своїх дій у повсякденному житті та професійній діяльності, саморегуляції особистості та рефлексії.

Враховуючи це, суб'єктність розглядаємо як інтегративну якість особистості та передумову особистісно-професійного розвитку людини, високий рівень якого співвідноситься з позитивною Я-концепцією особистості, професійною зрілістю, відповідальним ставленням до діяльності та її результатів, активністю самореалізації у професії, готовністю та здатністю активно, самостійно та творчо діяти в нетипових умовах.

Подальші перспективи дослідження полягають у розробці методики формування та розвитку професійної суб'єктності у майбутніх офіцерів на усіх етапах професійного становлення як професіонала та особистості.

Література:

1. Татенко, В. А. (1996). *Психология в субъектном измерении*. Київ, Видавничий центр "Просвіта", 404.
2. Абульханова-Славская, К. А. (1973). *О субъекте психической деятельности*. Москва: Наука.
3. Немов, Р. С. (2010). *Психология: Словарь-справочник*. Москва, ВЛАДОСПРЕСС, 352.
4. Узнадзе, Д. Н. (2004). *Общая психология*. Санкт-Петербург, Питер, 413.
5. Рубинштейн, С. Л. (2003). *Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург, Питер, 512.
6. Рубинштейн, С. Л. (2005). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург, Питер, 713.
7. Брушлинский, А. В. (1994). *Проблемы психологии субъекта*. Москва, Институт психологии РАН, 109.
8. Ананьев, Б. Г. (1967). Психологическая структура человека как субъекта. *Человек и общество*, 2, 235–249.
9. Абульханова, К. А. (2005). Принцип субъекта в отечественной психологии. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*, 4, 3–22.
10. Леонтьев, Д. А. (2010). Что дает психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности. *Эпистемология и философия науки*, 3, 136–153.
11. Волкова, Е. Н. (1998). *Субъектность педагога: теория и практика*. Москва: ИПРАН, 402.
12. Александрова, Н. Х. (2000). *Субъектность на поздних этапах онтогенеза*. Нижний Новгород: НГЦ.
13. Осницкий, А. К. (2009). *Деятельностное и личностное в проявлениях субъекта. Субъектный подход в психологии*. Москва, Институт психологи РАН, 314-324.

14. Конопкин, О. А. (2008). Осознанная саморегуляция как критерий субъектности. *Вопросы психологии*, 3, 22-34.

References:

1. Tatenko, V. A. (1996). *Psykhologhyia v subektnom yzmerenyy*. Kyiv, Vydavnychiy tsentr "Prosvita", 404.
2. Abulkhanova-Slavskaia, K. A. (1973). *O subekte psykhycheskoi deiatelnosti*. Moskva: Nauka.
3. Nemov, R. S. (2010). *Psykhologhyia: Slovar-spravochnyk*. Moskva, VLADOSPRESS, 352.
4. Uznadze, D. N. (2004). *Obshchaia psykholohyia*. Sankt-Peterburh, Pyter, 413.
5. Rubynshtein, S. L. (2003). *Bytye y soznanye. Chelovek y myr*. Sankt-Peterburh, Pyter, 512.
6. Rubynshtein, S. L. (2005). *Osnovy obshchei psykholohyy*. Sankt-Peterburh, Pyter, 713.
7. Brushlynskyi, A. V. (1994). *Problemy psykholohyy subekta*. Moskva, Ynstytut psykholohyy RAN, 109.
8. Anan'ev, B. H. (1967). *Psykhologhycheskaia struktura cheloveka kak subekta*. *Chelovek y obshchestvo*, 2, 235–249.
9. Abulkhanova, K. A. (2005). *Pryntsyp subekta v otechestvennoi psykholohyy*. *Psykhologhyia. Zhurnal Vysshei shkoly ekonomyky*, 4, 3–22.
10. Leontev, D. A. (2010). *Chto daet psykholohyy poniatye subekta: subektnost kak yzmerenye lychnosti*. *Epystemologhyia y fylosofyia nauky*, 3, 136–153.
11. Volkova, E. N. (1998). *Subektnost pedahoha: teoryia y praktyka*. Moskva: YPRAN, 402.
12. Aleksandrova, N. Kh. (2000). *Subektnost na pozdnykh etapakh ontogeneza*. Nyzhnyi Novhorod: NHTs.

13. Osnytskyi, A. K. (2009). Deiatel'nostnoe y lychnostnoe v proiavlenniakh subekta. Sub'ektnyi podkhod v psikhologii. Moskva, Ynstytut psikhologii RAN, 314-324.
14. Konopkyn, O. A. (2008). Osoznannaia samorehuliatsiia kak kryteri subektnosti. Voprosy psikhologii, 3, 22-34.